

prove this to us in our time, but we want even more, so that every person trusts the police even more, as is the case in European countries.

3. To promote the development of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine on the provision of educational services (basic) for the training, and retraining of specialists.

4. And to promote the development of the personnel issue on the introduction of world experience in the training of law enforcement agencies, in order to create a highly professional personnel corps that effectively and efficiently solved the tasks assigned to the National Police of Ukraine.

Key words: law enforcement, reform, competence, professional training of law enforcement officers, learning outcomes, international experience.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.33>

УДК 343.98

Катерина Олександрівна Юсупова
адвокат,
аспірантка кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8508-3516>

E-mail: yusupova_lawyer@ukr.net

Адвокатське об'єднання «Ю.Р.С.П.»

УЧАСТЬ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОСНОВИ ТА КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ

Розглянуто криміналістичні аспекти та кримінальні процесуальні гарантії участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Класифіковані гарантії участі захисника неповнолітніх на три рівні: конституційний, законодавчий, відомчий, а також на основні і додаткові. З метою якісного застосування адвокатами-захисниками криміналістичних засобів і методів, ефективної участі їх у розслідуванні правопорушень, вчинених неповнолітніми, наголошено на необхідності запровадження спеціального навчання ювенальної спеціалізації для відповідної категорії адвокатів-захисників.

Ключові слова: адвокат, захисник, органи ювенальної превенції, кримінальне провадження щодо неповнолітніх, кримінальні процесуальні гарантії

Постановка проблеми. Сучасний етап формування демократичного суспільства в Україні, що обрала курс на євроінтеграцію, супроводжується деякими негативними явищами соціального характеру, одне з яких полягає в поширенні злочинності серед неповнолітніх. Відповідно до офіційних статистичних даних, у період з січня до жовтня 2021 р. в державі 2106 неповнолітнім особам було повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних

правопорушень [1]. За цей же період було вчинено 4718 кримінальних правопорушень стосовно неповнолітніх осіб, з яких по 2737 – вручено повідомлення про підозру [2]. Кримінальне провадження за участю неповнолітніх здійснюється з неухильним дотриманням процесуальних вимог, за умови максимального забезпечення їх прав та свобод.

Конституція України проголошує, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги діє адвокатура, діяльність якої може бути ефективною лише за умови її належного забезпечення з боку держави.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) задекларував нові положення кримінальних процесуальних гарантій участі захисника у кримінальному провадженні, у тому числі щодо неповнолітніх. Право неповнолітнього на захист реалізується у кримінальному провадженні через діяльність його захисника. Отже, кримінальні процесуальні гарантії участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього структурно входять у процесуальну гарантію права на захист.

На етапі досудового розслідування дитина, яка є учасником процесу, вперше зустрічається із системою кримінальної юстиції. Від якості та повноти досудового розслідування залежить подальший перебіг кримінального провадження. Захист прав дітей на зазначеному етапі відіграє надзвичайно важливу роль для повноцінної системи кримінальної юстиції.

У цьому аспекті важливим вбачається тактико-криміналістичні основи участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а також правові гарантії відповідної діяльності адвоката.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх досліджували вітчизняні науковці: Ю. П. Аленін, А. М. Бірюкова, Т. В. Варфоломеева, В. І. Галаган, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, Я. П. Зейкан, О. В. Капліна, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Малярєнко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, О. Д. Святоцький, С. В. Слінько, С. М. Стахівський, Л. Д. Удалова, С. С. Чернявський, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, О. Г. Яновська та ін. Процесуальним питанням участі неповнолітнього підозрюваного та забезпечення його захисту у кримінальному провадженні присвячено дисертаційні дослідження А. Є. Голубова, Г. В. Дідківської, М. О. Карпенка, О. О. Левендаренка, С. В. Пастушенка, А. Б. Романюка, Т. В. Фоміної, О. Ю. Хахуцяк, Р. С. Холода. Криміналістичні аспекти вказаної проблематики досліджували Л. Л. Каневський, В. К. Комарков, М. О. Пасаєка, В. Ю. Шепітько та ін.

Водночас сучасний стан правозастосовної практики дозволяє стверджувати про необхідність комплексного аналізу криміналістичної і кримінально-процесуальної основи участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, існує потреба в теоретичному осмисленні положень кримінального процесуального законодавства у цій царині, розробленні криміналістичних рекомендацій, які забезпечать належний процес збирання доказів як стороною обвинувачення так і стороною захисту під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження криміналістичних основ участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, аналіз кримінальних процесуальних гарантій відповідної діяльності та формування пропозицій з удосконалення ефективності участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до кримінального процесуального законодавства України у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього участь його захисника є обов'язковою. Це положення передбачено низкою норм КПК України, а саме ст. 52 «Обов'язкова участь захисника», ст. 226 «Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи», ст. 490 «Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого» та деяких інших. Аналіз норм КПК України засвідчує, що права та інтереси неповнолітньої особи залежно від її процесуального статусу у кримінальному процесі захищають та представляють: захисник, представник, адвокат. Зокрема, права неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) захищає особа із процесуальним статусом «захисник», інтереси неповнолітнього потерпілого представляє «представник», а неповнолітнього свідка – «адвокат».

Серед засобів і методів доказування винуватості неповнолітнього підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення важливу роль відіграє техніко-криміналістичне і тактико-методичне забезпечення кримінального провадження. Цим «криміналістичним арсеналом» мають належним чином володіти як сторона обвинувачення так і сторона захисту. У загальному виді, криміналістичні основи участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього слугують отриманню, перевірці й оцінці інформації від речей (під час огляду, обшуку), людей (у ході допиту, пред'явлення особи для впізнання) або мають змішану форму (слідчий експеримент). Тактика захисту передбачає обрання оптимальної позиції (лінії поведінки) захисника, доцільних прийомів її реалізації під час слідчих та судових дій [3, с. 182]. Важливим є законодавче забезпечення криміналістичної складової участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, одним із практичного втілення якого є кримінальні процесуальні гарантії.

Кримінальні процесуальні гарантії належать до більш вищої загальної класифікаційної групи – правових або юридичних гарантій прав людини у правозастосовному процесі.

Правові (юридичні) гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина – це встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав та свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту у правозастосовному процесі [4].

В юриспруденції існує багато різноманітних підходів до класифікації юридичних гарантій, наприклад, їх поділяють на три групи: реалізації, охорони, захисту. Групу захисту утворюють норми, які є юридичними засобами для безпосереднього захисту порушених прав і свобод, визначають порядок використання цих засобів, а також поновлення таких прав і

застосування санкцій до винних у їх порушенні. Виділяють також три рівні механізму гарантування прав і свобод: конституційні гарантії; передбачені поточним законодавством; наявні у прийнятих на основі Конституції і законів підзаконних правових актах [5].

Прикладом правової гарантії, що відноситься до групи захисту і є конституційна гарантія права на захист.

Так, ст. 59 Конституції України передбачає, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Конституційні гарантії складаються із принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також із конституційних норм, в яких визначені повноваження відповідних органів державної влади та їх посадових осіб щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина, їх відповідальність, передбачені інші засоби здійснення відповідних прав та свобод людини і громадянина, а також спеціальні права, призначені для найбільш ефективної реалізації інших прав людини і громадянина [5]. Отже, гарантованість права на захист – це забезпечення державою певних умов і засобів для використання наданих законом прав та усунення будь-яких перешкод, що виникають при їх здійсненні. З цією метою законом встановлені відповідні обов'язки посадових осіб, органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду.

Соціальна цінність права на захист виражається і в таких його властивостях, як обов'язкове дотримання всіма учасниками процесу норм, направлених на послідовну реалізацію права підозрюваного на захист. Їх ігнорування належить до тих суттєвих процесуальних порушень, які спричиняють відміну рішення, оскільки наносять шкоду правосуддю, ставлять під загрозу інтереси підсудного і суспільства в цілому, а це спричиняє безкарність особи, яка вчинила злочин, і засудженням невинного.

Однією з важливих кримінальних процесуальних гарантій здійснення права на захист є презумпція невинуватості, вимога якої – доведення вини, оцінки фактів щодо сукупності доказів, тлумачення сумнівів на користь підозрюваного. Формуючи систему процесуальних гарантій, законодавець виходив з висновку про те, що чим досконаліша гарантія реалізації права на захист, тим вища соціальна ефективність правосуддя. У ст. 62 Конституції України йдеться про те, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Забезпечення права на захист передбачено у ст. 20 КПК України. Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися

правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Стаття 42 КПК України визначає процесуальний статус підозрюваного, обвинуваченого, їх права, обов'язки, відповідальність. У ч. 3 цієї норми зазначається, що підозрюваний, обвинувачений має право на першу вимогу мати захисника і зустріч із ним незалежно від часу в робочі, вихідні, святкові, неробочі дні до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – зустрічі без обмеження в часі та кількості у робочі, вихідні, святкові, неробочі дні; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних діяч; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів для оплати такої допомоги. А відмова адміністрації установи в зустрічі підозрюваного, обвинуваченого, засудженого із захисником тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

До кримінальних процесуальних гарантій права на захист відносяться положення ст. 47 «Обов'язки захисника», ст. 48 «Залучення захисника», ст. 53 «Залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії» та деякі інші норми КПК України.

Отже, особливе місце у системі кримінальних процесуальних гарантій займає право підозрюваного мати захисника. А участь захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх – найважливіша *кримінальна процесуальна гарантія прав неповнолітнього підозрюваного*.

Кримінальні процесуальні гарантії формуються, виходячи з положень окремих норм кримінального процесуального закону.

Кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КПК та іншими законами України.

У міжнародно-правових актах наголошується на необхідності особливого захисту дітей та підлітків. Україною було підписано міжнародний договір від 29.11.1985, за яким вона взяла на себе зобов'язання виконувати Мінімальні стандартні правила ООН, що стосується здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). У п. 2.1 зазначених Правил підкреслюється необхідність неупередженого їх застосування. Дотримання міжнародних стандартів і вдосконалення чинного законодавства є головною гарантією, що право на захист, насамперед неповнолітнього, у державі буде забезпечене на належному рівні [6].

Крім того, дотримання низки стандартів у сфері юстиції щодо дітей визначено міжнародними зобов'язаннями України, які впливають із міжнародно-правових актів, а саме:

Конвенції про права дитини, що ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 та набрала чинності для України 27.09.1991;

Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, що набрав чинності для України 03.04.2003;

Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, що набрав чинності для України 28.07.2004;

Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправи правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), що прийняті і проголошені резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН 29.11.1985;

Керівних принципів запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН (Ер-Рядські керівні принципи), прийняті резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї ООН 14.12.1990;

Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, прийняті резолюцією 45/113 Генеральної Асамблеї ООН 14.12.1990;

Прав дітей в рамках відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, зауваження загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини 25.04.2007;

Рекомендації N R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх», прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 17.09.1987 на 410-му засіданні заступників міністрів;

Рекомендації CM/REC (2008) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають призначенню санкцій чи заходів, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 05.11.2008 на 1040-й зустрічі заступників міністрів;

Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17.11.2010 на 1098-й зустрічі заступників міністрів;

Правил ООН стосовно поводження з ув'язненими жінками і засобів покарання для жінок-правопорушниць без позбавлення їх свободи (Бангкокські правила), прийняті Генеральною Асамблеєю ООН від 21.12.2010;

Основних принципів застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах, прийняті Економічною і Соціальною радою ООН 24.07.2002 на 37-му пленарному засіданні.

Права дітей також визначені договорами про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах, укладеними між Україною та іншими державами.

Відповідно до Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), основними цілями юстиції щодо дітей визначено забезпечення благополуччя дітей та уникнення застосування виключно каральних санкцій. Згідно з принципом співмірності відповідь на дії неповнолітніх правопорушників повинна ґрунтуватися не тільки на ступені тяжкості правопорушення, а і на вивченні таких особливостей особистості, як соціальний статус, ситуація в сім'ї, майновий стан та інші фактори, які визначають особистість дитини [6].

Ці документи формують систему гарантій законодавчого рівня щодо здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, у тому числі й питання участь захисника.

Існують специфічні правові гарантії для певної галузі права, – цивільно-правові, соціально-правові, адміністративно-правові тощо [5]. Сюди ж відносяться кримінальні процесуальні гарантії.

Кримінальні процесуальні гарантії – це передбачені кримінальним процесуальним законом засоби забезпечення ефективного здійснення кримінального провадження, виконання його завдань [7, с. 17].

Кримінальні процесуальні гарантії, на думку М. А. Погорецького, це визначені кримінальним процесуальним законом засоби та способи, спрямовані на реалізацію прав та обов'язків усіх суб'єктів кримінального процесу, забезпечення реалізації їх законних інтересів, а також на досягнення мети та виконання завдань кримінального судочинства [8, с. 16.].

Отже, під кримінальними процесуальними гарантіями розуміють засоби, передбачені нормами кримінально-процесуального права. Окремі науковці включають до цих засобів права й обов'язки [9, с. 10-11], а інші – зіставляють гарантії з діяльністю щодо обмеження, здійснення законних інтересів; ще одні дослідники розглядають гарантії як правові засоби і засновану на законі діяльність органів, що ведуть процес, у забезпеченні можливості реалізації прав і законних інтересів [10, с. 58-59].

Ми вважаємо, що ототожнення гарантій з правами й обов'язками є невправильним.

Адже кожному праву підозрюваного кореспондує відповідний обов'язок органу, що здійснює кримінальне провадження, вжити заходів до реалізації цього права. Це корелюється з положенням про те, що реальна гарантованість права на захист забезпечується діалектичною взаємодією прав та обов'язків учасників кримінального провадження з неприпустимістю зменшення кримінальних процесуальних гарантій.

Наприклад, скористатися чи ні послугами захисника – це право підозрюваного; надання можливостей щодо реалізації цього права – процесуальний обов'язок органу досудового розслідування, а потенційні правові наслідки у разі невиконання обов'язків чи перешкоджання реалізації цього права – кримінальні процесуальні гарантії, що спричиняють санкції, передбачені КПК України.

Тому кримінальні процесуальні гарантії включають у себе не тільки засоби охорони прав громадян, а й діяльність спеціальних органів щодо охорони цих прав та законних інтересів, які забезпечують реальну можливість здійснення закріплених законодавством України прав та свобод. Обґрунтованість гарантій правовими нормами, які встановлюють принципи та порядок діяльності органів правосуддя, засвідчує те, що захист прав підозрюваного залежить не тільки від волі зацікавлених у цьому осіб, а й від ініціативи органів держави, які мають забезпечити виконання цих законів.

Стаття 2 КПК України регламентує забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. У ч. 3 цієї норми зазначається, що про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший

спосіб, а також про її місце перебування має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. А неповнолітня особа також має право на зустріч із своїм (своїми) *законним представником (законними представниками)*, негайно в розумний строк на її вимогу без обмеження в часі та кількості у робочі, вихідні, святкові, неробочі дні в будь-який час за власною ініціативою та/або ініціативою *захисника (захисників)*, законного представника (законних представників).

Зазначимо, що наша держава послідовно впроваджує у правозастосовну діяльність положення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 р. Так, до принципів реалізації Стратегії віднесено: забезпечення належного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей; забезпечення професійного підходу осіб, уповноважених на роботу із дітьми; співпраця між державними органами і громадськими організаціями, впровадження найкращих практик та методів захисту прав і свобод дітей та ін. [11].

Професійний підхід працівників із ювенальною спеціалізацією, уповноважених на роботу із дітьми, реалізовано у наявності в органах розслідування, прокуратури і суду. Використовуючи спеціалізований досвід і професійні знання щодо роботи з неповнолітніми, які опинилися у конфлікті із законом, відповідні уповноважені особи забезпечують кримінальні провадження щодо неповнолітніх.

Наразі виникає необхідність щодо розроблення механізму запровадження такої спеціалізації відносно адвокатів-захисників. Як один з варіантів вирішення цієї проблеми полягає у запровадженні ювенальної спеціалізації адвокатів, що здійснюватимуть захист неповнолітніх. Для цього адвокати-захисники, наприклад, можуть пройти спеціальне навчання відповідно до розробленої фахівцями у галузі дитячої і юнацької психології та правниками навчальної програми з участі у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

У цьому контексті слід зупинитися на кримінальних процесуальних гарантіях, які забезпечують слідчі Національної поліції та інші підрозділи, зокрема органи ювенальної превенції, а також служби у справах дітей, центри надання правової допомоги.

Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. При цьому, під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, в тому числі під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на усунення негативного впливу на неповнолітнього (ч. 2 ст. 484 КПК України) [12, с. 26].

Відповідно для встановлення вікових та психологічних особливостей неповнолітньої особи потрібно проводити спеціальні дослідження, зокрема психологічну експертизу, комплексну психолого-психіатричну експертизу (з урахуванням обставин вчиненого правопорушення). Але у правозастосовній діяльності, що склалася, такі експертизи не проводяться. Слідчі витребують характеристики щодо місця навчання та проживання, які почасти мають формальний (шаблонний) зміст. Винятки складають окремі випадки, якщо неповнолітній підозрюваний перебував на обліку у лікаря-психіатра.

Права і обов'язки працівників підрозділів з питань ювенальної превенції Національної поліції України, як учасника попередження і розкриття правопорушень неповнолітніх, визначені наказом МВС України «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» від 19.12.2017 № 1044 [13]. Основними завданнями відповідних підрозділів є захист прав та інтересів дітей та профілактика правопорушень, вчинених ними. При цьому важливим шляхом реалізації правових гарантій щодо неповнолітніх є взаємодія підрозділів ювенальної превенції з іншими підрозділами Національної поліції України (далі – НПУ), органами державної влади та місцевого самоврядування, а також з органами надання безоплатної правової допомоги, з питань забезпечення прав та законних інтересів дітей.

Підрозділи ювенальної превенції взаємодіють з іншими уповноваженими органами та підрозділами НПУ, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, об'єднаними територіальними громадами, міжнародними та громадськими організаціями за напрямками: забезпечення прав та інтересів дітей; упровадження кращих міжнародних методик та практик роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та дітьми, які потерпіли внаслідок протиправних діянь відносно них та ін. [13].

Працівники ювенальної превенції, відповідно до покладених на них завдань, забезпечують деякі кримінальні процесуальні гарантії у провадженні щодо неповнолітніх. Вони беруть участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом безвісного зникнення дитини; вживають заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорсткому поведінню з дітьми; взаємодіють з іншими підрозділами НПУ, органами державної влади та місцевого самоврядування з питань забезпечення прав та законних інтересів дітей; здійснюють у межах компетенції досудове розслідування кримінальних проступків у формі дізнання [13]. У розпочатому кримінальному провадженні ювенальні поліцейські взаємодіють із захисниками, законними представниками неповнолітніх у межах повноважень, передбачених законодавством, у тому числі КПК України. Зі свого боку захисники і законні представники дітей – учасники процесу виконують повноваження з їх захисту, усвідомлюючи правові гарантії, що надаються підрозділами ювенальної превенції.

Працівники підрозділів ювенальної превенції та служби у справах дітей беруть участь у судовому розгляді за участю неповнолітнього

обвинуваченого відповідно до ст.ст. 496, 500 КПК України, що також відноситься до кримінальних процесуальних гарантій права на захист неповнолітніх осіб. Зокрема, про час і місце судового розгляду за участю неповнолітнього обвинуваченого суд повідомляє відповідну службу у справах дітей та уповноважений підрозділ органів Національної поліції (ювенальна превенція). Суд має право також викликати в судове засідання представників цих установ. Представники служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції мають право заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам, експерту і спеціалісту, висловлювати думку з приводу найбільш доцільних заходів щодо обвинуваченого з метою його перевиховання (ст. 496 КПК України). Судовий розгляд здійснюється в судовому засіданні за участю прокурора, законного представника, захисника та представників служби у справах дітей і уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, якщо вони з'явилися або були викликані в судове засідання, згідно із загальними правилами цього Кодексу (ч. 1 ст. 500 КПК України).

Важливу роль у забезпеченні кримінальних процесуальних гарантій участі захисника у кримінальному провадженні, у тому числі щодо неповнолітніх, має Закон України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність».

Відповідно до ч. 1 ст. 23 цього закону професійні права, честь і гідність адвоката гарантуються та охороняються Конституцією України, Законом «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» та іншими законами. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх службові особи зобов'язані виконувати законні вимоги захисника (п. 7 ст. 46 КПК України). Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи у відносинах з адвокатами зобов'язані дотримуватися вимог Конституції України та законів України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, практики Європейського суду з прав людини (ч. 3 ст. 23 Закону «Про адвокатуру і адвокатську діяльність») [14].

Кримінальними процесуальними гарантіями діяльності адвоката під час розслідування кримінальних правопорушень також є порядок залучення і заміни захисника, порядок відмови від нього та неприпустимість встановлення будь-яких додаткових вимог, крім пред'явлення захисником документа, що посвідчує його особу, або умов для підтвердження повноважень захисника чи для його залучення до участі в кримінальному провадженні (ст.ст. 48, 49, 50, 53, 54 КПК України).

Про залучення захисника слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя та суд постановляє ухвалу, якою доручає відповідній установі, уповноваженій на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту та забезпечити його прибуття у зазначені в постанові (ухвалі) час і місце для участі у кримінальному провадженні. Така постанова (ухвала) негайно направляється установі, уповноваженій на надання безоплатної правової допомоги, для виконання. Невиконання,

неналежне або несвоєчасне виконання постанови (ухвали) про доручення призначити адвоката тягнуть відповідальність, встановлену законом [15, с. 333].

Кримінальні процесуальні гарантії реалізації права громадян на правову допомогу забезпечуються Законом України «Про безоплатну правову допомогу».

Серед суб'єктів системи надання безоплатної правової допомоги є ті, що надають безоплатну первинну правову допомогу і суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги. Відповідно до ст. 13 зазначеного вище закону, безоплатна вторинна правова допомога – це вид *державної гарантії*, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає такі види правових послуг: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру [16].

Право на безоплатну вторинну правову допомогу мають певні категорії осіб, серед яких діти, у тому числі діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту (ст. 14 закону) [16].

Відповідно до ст. 15 вище зазначеного закону основними суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги є адвокати, включені до Реєстру адвокатів [16].

Для надання правової допомоги неповнолітнім, зокрема здійснення захисту у кримінальному провадженні, адвокат залучається на підставі постанови слідчого, оскільки для даної категорії осіб відповідно до вимог КПК України, участь захисника є обов'язковою. У ч. 2 ст. 52 КПК України передбачено обов'язкову участь захисника: 1) щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою; 2) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою.

Для реалізації положень Закону України «Про безоплатну правову допомогу» прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів, серед яких є Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги [17].

Відповідно до цього Положення під час виконання функцій з надання безоплатної правової допомоги центри взаємодіють із судами, органами прокуратури та іншими правоохоронними органами, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами надання безоплатної правової допомоги, органами адвокатського самоврядування, громадськими об'єднаннями. Центри забезпечують участь захисника під час здійснення досудового розслідування та судового провадження у

випадках, коли захисник відповідно до положень КПК України залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням, передусім це стосується захисту неповнолітніх осіб у кримінальних провадженнях.

У зв'язку з цим зазначимо, що окремі аспекти кримінальних процесуальних гарантій участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх регламентовано на підзаконному (відомчому) рівні. Зокрема, мова йде про Інструкцію з організації роботи підрозділів ювенальної превенції НПУ, Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Розвиток і вдосконалення гарантій права неповнолітнього підозрюваного на захист належить до важливих завдань кримінального провадження та юридичної науки.

Цілоком слушно зазначає О. Ю. Хахуцяк, що систему гарантій у справах неповнолітніх треба розглядати як спеціальну норму кримінального процесу, яка має свій зміст та специфіку, тобто як співвідношення загального й окремого (спеціального), при якому окреме має як загальні, так і індивідуальні риси та значення. Наприклад, гарантією права на захист є обов'язковість захисту неповнолітнього, чим забезпечується реалізація цього права у всіх без винятку випадках [18, с. 8].

Адвокат не має права відмовлятися від взятого на себе захисту незалежно від обставин, що спонукають до цього, крім випадків, які спеціально передбачені законом. Якщо він з поважної причини не може взяти участь у даній справі, запрошується інший, на вибір неповнолітнього або його законних представників.

Ми вважаємо, що кримінальні процесуальні гарантії участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх полягають в обов'язковості захисту прав та законних інтересів підозрюваного, більш детальному вивченні особистості, визнання неповноліття пом'якшуючою обставиною, забезпеченні участі в процесі законних представників, представників освітньо-виховних закладів, наданні їм відповідних прав.

Крім того, для малолітніх або неповнолітніх осіб – у зв'язку з особливістю їхнього фізичного і психічного розвитку встановлені додаткові кримінальні процесуальні гарантії охорони їхніх прав і законних інтересів при проведенні процесуальних дій.

До додаткових кримінальних процесуальних гарантій участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх можна віднести регламентацію більш розширеного кола обставин, які підлягають доказуванню під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, вчинених такими особами.

Законом визначено також ще низку додаткових гарантій захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, які обумовлені змістом процесуальної форми особливого порядку кримінального провадження щодо неповнолітніх. З поміж них є участь законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 488 КПК України), порядок виклику неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 489 КПК України),

допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 490 КПК України) та інші (ст.ст. 491, 492, 493, 496 КПК України).

Висновки. Отже, система кримінальних процесуальних гарантій участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх забезпечує реальне втілення у життя прав і законних інтересів неповнолітніх учасників кримінального процесу (підозрюваних, потерпілих, свідків), є загальними гарантіями ювенального правосуддя – правосуддя, дружнього до дітей.

Кримінальні процесуальні гарантії участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх складаються з трирівневої структури: 1) гарантії права на захист, надання безоплатної правової допомоги, закріплені в Конституції України; 2) гарантії адвокатської діяльності у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, які містяться у кримінальному процесуальному законодавстві, у тому числі міжнародних договорах, ратифікованих Україною у встановленому порядку; 3) гарантії учасників кримінального процесу щодо неповнолітніх, передбачені у підзаконних нормативно-правових актах.

Кримінальні процесуальні гарантії участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх класифікуються на основні (забезпечення права на захист; обов'язковість участі у кримінальному провадженні захисника; дотримання прав на свободу та особисту недоторканість, тощо) та додаткові (розширений предмет доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх; умови проведення допиту; застосування до неповнолітнього підозрюваного визначених запобіжних заходів, передавання його під нагляд та ін.).

З метою ефективного забезпечення кримінальних процесуальних гарантій участі захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх доцільним є: запровадження спеціального навчання адвокатів про особливості участі у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, розроблення та запровадження єдиного стандарту спеціалізованого навчання захисників, які залучаються для надання правової допомоги різного виду у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Перелік посилань

1. Єдиний звіт Офісу Генерального прокурора про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-жовтень 2021 р. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114369&libid=100820.
2. Єдиний звіт Офісу Генерального прокурора про кримінальні правопорушення за січень-жовтень 2021 р. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo#.

References

1. The unified report of the Office of the Prosecutor General on persons who committed criminal offenses for January-October 2021. Retrieved from: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114369&libid=100820. (in Ukrainian).
2. The unified report of the Office of the Prosecutor General on criminal offenses for January-October 2021. Retrieved from: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo#. (in Ukrainian).

3. Шепітько В. Ю. Вибрані твори. Харків, 2010. 576 с.
4. Гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. URL: <http://mykolaivska.land.gov.ua/>.
5. Гарантії прав і свобод людини та громадянина. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=28680.
6. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice ("The Beijing Rules"). URL: <https://resourcecentre.savethechildren.net/document/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile-justice-beijing-rules/>.
7. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: навчальний посібник / Л. Д. Удалова, М. А. Макаров, Ю. І. Азаров та ін. / НАВС. Київ, 2020. 497 с.
8. Погорецький М. А. Поняття кримінально-процесуальних гарантій. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 2 (10). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14pmakph.pdf>.
9. Куцова Е. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе. Предмет, цель, содержание. Москва, 1973. 199 с.
10. Юрченко В. Е. О понятии и системе процессуальных гарантий прав потерпевшего в судебном разбирательстве. *Вестник Московского ун-та*. Москва, 1972. С. 57-62.
11. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>.
12. Азаров Ю. І. Деякі питання процесуальної форми кримінального провадження як гарантії забезпечення прав дитини. *Актуальні проблеми досудового*
3. Shepitko, V. Yu. (2010). Selected works. Kharkiv. 576 p. (in Ukrainian).
4. Guarantees of realization and protection of constitutional rights and freedoms of a man and a citizen. Retrieved from: <http://mykolaivska.land.gov.ua/>. (in Ukrainian).
5. Guarantees of human and civil rights and freedoms. Encyclopedia of modern Ukraine. Retrieved from: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=28680. (in Ukrainian).
6. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice ("The Beijing Rules"). Retrieved from: <https://resourcecentre.savethechildren.net/document/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile-justice-beijing-rules>. (in English).
7. Udalova, L. D., Makarov, M. A., Azarov, Y. I. (Eds.) (2020). The criminal process of Ukraine in questions and answers: textbook. Kyiv. 497 p. (in Ukrainian).
8. Pohoretskyi, M. A. (2014). The concept of criminal procedural guarantees. Journal of the National University "Ostroh Academy". Law series. No. 2 (10). Retrieved from: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14pmakph.pdf>. (in Ukrainian).
9. Kutsova, E. F. (1973). Guarantees of individual rights in the Soviet criminal process. Subject, purpose, content. Moscow. 199 p.
10. Yurchenko, V. E. (1972). On the concept and system of procedural guarantees of the rights of the victim in the trial. Bulletin of the Moscow University. Moscow. P. 57-62.
11. National Strategy for Reforming the Justice System for Children until 2023: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of December 18, 2018. No. 1027-p. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>. (in Ukrainian).
12. Azarov, Yu. I. (2020). Some issues of the procedural form of criminal proceedings as a guarantee of children's rights. Current issues of pre-trial investigation and trial of

розслідування та судового розгляду злочинів проти статеві свободи та статеві недоторканості дітей, шляхи їх вирішення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19.06.2020) / НАВС. Київ, 2020. С. 25-30.

13. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>.

14. Про адвокатуру і адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.

15. Баулін О. В., Лебідь В. І., Матвеев П. С., Пожидаєва М. А. Адвокатський іспит: підготовчий курс: навчальний посібник. Київ, 2018. 864 с.

16. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.

17. Про затвердження Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової: наказ Міністерства юстиції України від 02.07.2012 № 967/5 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-12#Text>.

18. Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 18 с.

crimes against sexual freedom and sexual integrity of children, ways to solve them: proceedings of the international scientific and practical conference. Kyiv. P. 25-30. (in Ukrainian).

13. On approval of the Instruction on the organization of work of juvenile prevention units of the National Police of Ukraine: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as of December 19, 2017. No. 1044. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>. (in Ukrainian).

14. On Advocacy and Advocacy Activity: Law of Ukraine of July 5, 2012. No. 5076-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>. (in Ukrainian).

15. Baulin, O. V., Lebid, V. I., Matvieiev, P. S., Pozhydaieva, M. A. (Eds.). (2018). Advocacy exam: preparatory course: textbook. Kyiv. 864 p. (in Ukrainian).

16. On Free Legal Aid: Law of Ukraine as of June 2, 2011. No. 3460-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>. (in Ukrainian).

17. On approval of the Regulations on free secondary legal centers: Order of the Ministry of Justice of Ukraine as of July 2, 2012. No. 967/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-12#Text>. (in Ukrainian).

18. Khakhutsiak, O. Yu. (2006). Protection of the rights of juvenile defendants in the criminal process of Ukraine: extended abstract of candidate's thesis Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 18 p. (in Ukrainian).

PARTICIPATION OF A DEFENSE COUNSEL IN CRIMINAL PROCEEDINGS ON MINORS: FORENSIC FOUNDATIONS AND CRIMINAL PROCEDURAL GUARANTEES

K. Yusupova

The forensic aspects and criminal procedural guarantees for the participation of a defense counsel in criminal proceedings against minors are considered. Classified guarantees for the participation of the defender of minors are divided into three levels: constitutional, legislative, departmental, as well as basic and additional. For high-quality use by lawyers-defenders of juvenile forensic tools and methods of their

effective participation in the investigation of offenses committed by teenagers, the need to introduce special training in juvenile specialization for the corresponding category of lawyer-defenders is noted.

Criminal procedural guarantees for the participation of a defense counsel in criminal proceedings against minors are classified into basic (ensuring the right to defense; mandatory participation in criminal proceedings of a defense counsel; observance of the rights to freedom and personal integrity, etc.) and additional (extended subject of proof in criminal proceedings regarding minors; the conditions for conducting interrogation, the application of certain measures to a minor suspect, transferring him under supervision, etc.).

To effectively ensure criminal procedural guarantees for the participation of a defense counsel in criminal proceedings regarding minors, it is advisable: the introduction of special training for lawyers on the specifics of participation in criminal proceedings against minors, the development, and introduction of a single standard for specialized training of defense lawyers who are involved in providing legal assistance of various types in criminal proceedings regarding minors.

Key words: lawyer, defender, juvenile prevention authorities, criminal proceedings against minors, criminal procedural guarantees.